

Ottlík László marxizmus-, szocializmus-, bolsevizmus-kritikája

*Egy 20. századi magyar konzervatív állam- és politikatudós reflexiói**

Ottlík László neve meglehetősen ismeretlenül cseng a hazai állam- és jogtudományi gondolkodás iránt érdeklődők körében. Az alig fél évszázados élete során hátrahagyott életműve azonban mindenképp érdekessé teszi arra, hogy foglalkozzunk munkásságával, mely kiterjed a mai értelemben vett társadalomtudományok több ágára, így a politikatudományra, a szociológiára, az állam- és jogbölcseletre egyaránt. Személyében a hazai jogi felsőoktatásban a fordulat évéig meghatározó diszciplína, a „politika” jeles művelőjét, illetve a tudományszak második világháború előtti időszakának egyik utolsó „polgári” képviselőjét tiszteljük. A továbbiakban a szerteágazó életmű egy mindmáig feltáratlan területének a bemutatására kerül sor.

I. VÁZLATOS ÉLETÚT

Mielőtt a tanulmány címében szereplő kérdés tárgyalásába kezdenénk, érdemes néhány mondatban bemutatni a konzervatív társadalomtudományi gondolkodás két világháború közötti korszaka jeles alakjának életútját. Ottlík László 1895. október 7-én született Budapesten.^[1] Az első világháború alatt a keleti fronton szolgált és hősiességéért számos kitüntetésben részesült. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem

[*] A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett DE ÁJK Állami Erőforrások Államtudományi Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

[1] Ottlík László életéről és munkásságáról lásd: Ottlík László 1925. február 7-én kelt, a magántanári képesítés megszerzése tárgyában írt szakmai önéletrajza. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz; Csongrád Megyei Levéltár. A Ferenc József Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai. 23. doboz. (Egyetemi alkalmazottak nyilvántartási lapjai); Major, 1994; Gazda, 1997, 286.; Csizmadia, 2000, (különösen: 169., 176–178., 181); Major, 2000; Arczt, 2004, 147–148., 206.; Caples, 2005; Szabadfalvi, 2006a; Szabadfalvi, 2006b; Szluha, 2006, 482.; Szabadfalvi, 2017.

Jog- és Államtudományi Karán végezte, ahol 1919-ben államtudományi doktorátust szerzett. Egyetemi évei alatt Concha Győző gyakorolta rá a legnagyobb hatást, akit a „magyar politikai tudomány nagy mesterének” tekintett. A jogi kar elvégzése után a központi közigazgatásban helyezkedhetett el. 1921-ben a Teleki-kormány működése alatt a Miniszterelnökségre nevezték ki fogalmazóvá, ahol a hivatali ranglétrát végigjárva 1940-ig dolgozott. Kezdetben a sajtó-, majd nemzetiségi és kisebbségi osztályon dolgozott, ahol a miniszterelnökségi osztálytanácsosi kinevezésig jutott. Az évek során Bethlen István kormányfő egyik bizalmasává vált.

1923-ban a kecskeméti református jogakadémián a jog- és állambölcsészet előadásával bízták meg. 1927-től egészen 1940-ig a jogakadémia rendes tanáraként tevékenykedett. 1927-ben egykori alma matere falai között magántanári képesítést szerzett. A sikeres habilitációs eljárást követően a „társadalomtan” magántanárának nevezték ki, és ettől kezdve egészen 1940-ig e minőségében hirdetett meg előadásokat. Szakmai-közéleti elismertségét jelzi, hogy 1923-ban a Magyar Filozófiai Társaság másodtitkárának, 1925-ben a Magyar Társadalomtudományi Társulat, majd 1931-ben a Magyar Társadalomtudományi Társaság egyik titkárának választották meg.

1940-ben második bécsi döntés után – Észak-Erdély visszacsatolását követően – a Szegedről Kolozsvárra visszatelepülő Ferenc József Tudományegyetem jogi karára a „politika” tárgy oktatására hívták meg. 1941. február 8-án nevezték ki a kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanárának. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi (II. „A”) Osztály vezetői beosztását cserélte fel a hön áhított egyetemi katedrára. A háborús évek nem kedveztek a feltehetően végső életcélnek tekintett professzori munka zavartalan folytatásának. Ottlik 1944 júniusában családostul Kolozsvárról Budapestre menekült. Buda ostroma alatt, 1945. január 29-én otthonából eltávozott, ekkor látták őt utoljára. További sorsáról nincs semmilyen információ.

Ottlik szűk negyedszázados alkotói pályája a két világháború közötti magyar entellektüelek tipikus jellemzőit mutatja. Miként pályatársai döntő többsége számára, neki is nehezen volt feldolgozható a trianoni döntés okozta trauma. Írásaiban egy széles látókörű, a nemzetközi – főképpen az angol, francia és német – társadalomtudományi szakirodalmat jól ismerő konzervatív gondolkodó képe jelenik meg, aki előszeretettel élt az esszé műfaja biztosította lehetőségekkel, mely alkalmas eszköznek bizonyult impulzív egyéniségéből adódó teoretikus jellegű elgondolásai közlésére. Az angolszász kultúra és életérzés iránti fogékonyságáról egy helyen így nyilatkozik: „Mi erősen »anglomániások« lévén, megszoktuk a demokrácia kérdését is angol szemmel nézni.”^[2]

Az életút rövid áttekintése végén érdemes Ottlik konzervatív gondolkodói attitűdjét két idézet erejéig érzékeltetni. Pauler Ákos, a korszak kiemelkedő filozófusa nézeteire hivatkozva 1922-ben a következőket írta: „...végső elemzésben

[2] Ottlik, 1928, 112.

minden tekintély az ismeretben, tapasztalásban, korban öregek: az ősök, tehát a múlt tekintélye. Az Isten is »atya«; tekintélye a legelső ős: a minden létezésnél idősebb lény tekintélye. A múlt... szerves alkotórésze a jelennek: ami az egyéni tudatban az emlékezés, az a társas tudatban a hagyomány. (Sem az egyik, sem a másik nélkül nincs tudatos élet, mert az életfolyamat folytonosságát a tudatban az emlékezés tartja fenn.) Az erkölcs és a jog tekintélye sem egyéb, mint hagyományok: hagyományos intézmények és hagyományos formák tekintélye. Ezért hagyományok nélkül nincs rendezett társas élet.”^[3] Ugyancsak ebben az időben a politikai felelősségről írt tanulmánya konklúziójában a fennálló intézményrendszer – korszellem diktálta demokratikus – átalakítása kapcsán a következőket olvashatjuk: „...közéletünk nemes hagyományait makacs konzervativizmussal kell megővünk: csökönnyösen ragaszkodnunk kell a közéleti erkölcs amaz eszményi nemességéhez, amely mindenképpen arisztokratikus.”^[4]

II. KRITIKAI REFLEXIÓK A MARXIZMUSRÓL, SZOCIALIZMUSRÓL, BOLSEVIZMUSRÓL

Ottlikot pályakezdésekor a művészet- és jogbölcseleti kérdéseken túl elsősorban – miképpen az elmúlt századfordulót követően a kortárs társadalomtudósok közül oly sokakat – a marxizmus, a szocializmus és a kapitalizmus, valamint a korabeli munkásmozgalom elméleti és gyakorlati problémái foglalkoztatták.^[5] E tárgykörben az 1920-as évek során több tanulmányt, recenziót és egy a marxizmus társadalomelméletét bemutató könyvet tett közzé, illetve az 1930-as évek legvégén a modern politikai rendszerek elemzéséről szóló művében tért ki a marxizmus és bolsevizmus elméleti és gyakorlati vonatkozásaira.

A sorban elsőként, 1922-ben jelent meg *A marxizmus társadalomelmélete* című műve.^[6] A könyv megírásának elsődleges célja az volt, hogy kimutassa a marxizmus belső ellentmondásait, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a polgári társadalom „összeomlásával” egy új, kizsákmányolástól mentes „kollektív” társadalmi rend alakuljon ki. A mű egyik hivatkozásából kiderül, hogy a valójában 1920 tavaszán^[7] – huszonöt éves korában – írt munka része annak a korabeli könyvtárnyi szakirodalomnak, amely elméleti kritikát fogalmazott meg a marxizmus társadalomelméletével szemben. A könyv egyik kritikusa szerint Ottlik munkája ügyesen megírta „politikai vitáit”, melyben bizonyos érzelmi és dogmatikus előítéletek

[3] Ottlik, 1922d, 54.

[4] Ottlik, 1923, 399.

[5] A kortárs jogbölcseleti gondolkodók közül a marxizmus, szocializmus, bolsevizmus kérdéskörével Moór Gyula is több írásában foglalkozott. Vö. Moór, 1921; Moór, 1923, 116–138.; Moór, 1925. Említésre érdemes Horváth Barna 1940-ben a szocializmus „új arcáról” szóló írása. Vö. Horváth, 1940.

[6] A könyvről több korabeli ismertetés és kritika is megjelent. Lásd többek között: td.,1922; (- vits), 1922; Kinszki, 1922; Nagy, 1923.

[7] „E sorokat 1920 tavaszán írtuk le.” Vö. Ottlik, 1922d, 126.

is felfedezhető, ami talán a szerző fiatal korának tudható be.^[8] A mű egy másik recenzense „szkeptikus-kapitalista-konzervatív” felfogásúnak nevezi a szerzőt.^[9] Olvashatunk olyan méltatást is, mely szerint Ottlik munkája „érdekes essay”, ami kiemelkedő fontosságú kérdéseket tesz vizsgálat tárgyává.^[10] Találkozhatunk továbbá egyértelműen dicsérő ismertetéssel, mely a mű gondolatmenetének tisztaságát, világosságát és élvezetes előadásmódját emeli ki, illetve méltatja, hogy nem csupán a szakemberek, hanem az olvasók szélesebb rétegei számára is „tisztázza” az e téren uralkodó „zavart”.^[11] Ugyancsak elismeréssel nyilatkozik a műről Illés József, Ottlik magántanári képesítése tárgyában írt „bírálati jelentésében”.^[12] Mindazonáltal szóvá teszi, hogy a könyvben használt egyes kifejezések, jelzők, illetve hasonlatok – vélhetően a szélesebb olvasóközönség érdeklődését felkelendő – „erőteljesebbek, vagy színesebbek, mint aminő egy tisztán tudományos körnek szóló munkában szokásos”. Szintén az elismerés hangján szól – a magántanári képesítési eljárás másik véleményezőjeként – Concha Győző, aki egy fontos szempontra, a vonatkozó hazai irodalom integrálására hívja fel a figyelmet: „A könyv érdemének tartom, hogy a nagy világirodalom ismeretével, figyelmét kiválóképpen a hazaira fordítja. Szabó Ervin, Palágyi Menyhért, Somló Bódog, Jászi Oszkár, Pikler Gyula, Mössmer Pál, Lánczi Jenő, Mezey Lajos, Ferenczi Imre, Farkas Geiza dolgozatait méltatva, a kívánatos, de éppen hazánkfiaink közt eléggé ki nem alakult szellemi kooperáció útját egyengeti.”^[13]

Maga a mű három fejezetre tagolódik. Az elsőben az „elmélet” rövid bemutatására kerül sor, a másodikban a „tudományos” jóslat tarthatatlanságát elemzi, szembesítve a valóság „igazságával”, végül a harmadik részben azzal néz szembe, hogy a marxizmus miképpen viszonyult az „élet” kihívásaihoz.

Ottlik szerint a marxizmus – vagy miként fogalmaz: „mai formájában” szocializmus – jelentős tételeiben kevésbé eredeti világnézet. Hívei a „vallásos meggyőződés fanatizmusával” vakon követik a marxi „jóslatot”, melynek állításai sem a feltételezett társadalmi fejlődési tendenciák, sem az ebből levont végső konklúziók tekintetében nem igazolhatók. Álláspontja szerint a szocialista elmélet

[8] Vö. Nagy, 1923, 58. (Ezt a véleményt erősítik Ottlik zsurnalisztikai jellegű kijelentései, melyek alkalmanként nélkülözik a „szaktudományos” sztemderdeket. Így például: „...a tudománynak nagyon mindegy, hogy kitől származik ez a harcias pudlikutya [értve ez alatta történelmi materializmust], mely magát oroszlanának fésüli.” Lásd Ottlik, 1922d, 27.)

[9] Kinszki, 1922, 561.

[10] Vö. (- vits), 1922, 500.

[11] Vö. td., 1922, 126.

[12] „Ottliknak ez a munkája úgy a kérdés fölvetésével, mint annak kidolgozásával tanúságot tesz szerzőjének tudományos képességéről. Okfejtései eredetiek, logikai elemzései önállóak. A kérdés irodalmának teljes ismeretével foglalkozik a felvetett problémával. Nemcsak a szorosan a tárgykörbe tartozó irodalomban, hanem a politikának egész tárgykörére vonatkozó irodalomban is szép jártasságot tanúsít. Az egész tanulmánynak a beosztása módszeres és stílusa gyakorlott írói tollra vall.” (Dr. Illés József ny. r. tanárnak bírálati jelentése dr. Ottlik László magántanári képesítése tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.)

[13] Dr. Concha Győző ny. r. tanárnak bírálati jelentése dr. Ottlik László magántanári képesítése tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.

főleg a „gyűlöletre épít” és a modern civilizációt „rombadöntéssel” fenyegeti. Meg van győződve arról, hogy „Marx valóságos megfordított Kasszandra: hamis rémségeket jósol, de mindenki vakon hisz neki.”^[14] De mi is ez a marxi „jóslat”, melynek megcáfolására vállalkozik? Mindez nem más, mint a polgári társadalmi rend összeomlásának és egyben a kollektív (szocialista) társadalmi rend „szükségszerű” kialakulásának a megjövedölése, amit – történetbölcséleti fejtegetések „mechanikus formulájaként” felfogható – tudományos köntösbe öltöztetett „történelmi materializmusnak” neveznek.^[15]

A történelmi materializmus alaptételét, mely szerint a termelési viszonyok összessége alkotja azt a „reális alapot” (alap), ami – Szabó Ervin fordítását hivatkozva – a „jogi és politikai ráépítményt” (felépítmény) hordozza, kétségkívül hibás megközelítésnek tekinti. A materialista szemlélet mechanikus szemléletmódjából, illetve fatalizmusából eredő elgondolás véleménye szerint „egyirányú összefüggést” eredményez. Az ezzel szemben megfogalmazódó ellenvélemények elsősorban a „kölcönhatásra” helyezik a hangsúlyt. Ottlik maga hívja föl a figyelmet, hogy erre – Marx halála után – már Engels is több helyen utalt. Úgy véli, a történelmi materializmus „újkeletű szemüvegén keresztül látható tájkép” megdöbbenően hasonlít mindahhoz, amit a „bourgeois-történetírók” nyújtanak.^[16]

Az eredeti marxi „jóslat” a polgári társadalom jövőjét a termelőerők folytonos gyarapodásában (akkumuláció) és mind kevesebb kézben való összpontosulásában (koncentráció) látja, amely végső soron a monopóliumok működése korlátlanóságát eredményezi, mindezzel felszámolva a versenyt, a kapitalista gazdasági rend értelmét. A növekvő gazdasághoz a kizsákmányolás következtében a „népesség elnyomorodása” társul. Marx vízióját és annak következményeit pontokba szedve így foglalja össze: 1. „Mind kevesebb bourgeois mind gazdagabb lesz – egyre több proletár egyre nyomorultabb.” 2. „Kell, hogy ez utóbbiak fellázadjanak.” 3. „E forradalommal egyben létre kell jönnie a kollektív termelésen alapuló piactalan társadalmi rendnek.”^[17]

A jóslat egyes pilléreit górcső alá véve elsőként a „társas élet” és a forradalom természetét vizsgálja. A forradalmat, mint a korabeli állambölcsélet és politikaelméleti irodalomban lényeges fogalmat a következőképpen határozza meg: „... a »forradalom« kifejezés csakis társadalmi harcot jelenthet: társadalmi osztályok erőszakos küzdelmét az államhatalomért, vagy az államhatalomban való részesezésért.”^[18] Pár évvel később az osztály fogalmával kapcsolatosan így írt: „Az osztály nem egyéb, mint a kötelék, amely egy különleges világnézet hordozója, amiből per definitionem következik, hogy a forradalom, mint társadalomtudományi kategória,

[14] Ottlik, 1922d, 11.

[15] Említésre érdemes, hogy a „történelmi materializmus” történetfilozófiai tételei hazai kritikai fogadtatásából Somló Bódog (*Állami beavatkozás és individualizmus*), illetve Jászi Oszkár (*A történelmi materializmus állambölcsélete*) egy-egy művét emeli ki. Vö. Ottlik, 1922d, 24.

[16] Ottlik, 1922d, 39.

[17] Ottlik, 1922d, 51.

[18] Ottlik, 1922d, 52.

csupán osztályharcos fogalmat jelenthet.”^[19]

A társas (társadalmi) élet fontos közösség-szervező és egyensúlyt biztosító tényezőjének nevezi a közösség eszményeit, politikai ideáit. Ezek közül egyértelműen állást foglal a „tekintélyen”, illetve a „hagyományon” nyugvó konzervatív értékrend mellett, amelyet a társadalom szempontjából konstruktívnek tekint.^[20] Mindezzel szembeállítja a francia forradalomban „hatóerővé” váló „romboló, antiszociális szenvedélyeket” felszínre hozó szabadság, egyenlőség és testvériség eszményeket. A forradalom jelszavaiként elhíresült ideákat valójában a klasszikus konzervativizmus jól ismert érveit felsorakoztatva kritizálja. Míg a szabadság esetében azt állítja, hogy „ahol mindenki »szabad«, ott csakhamar anarchia vagy zsarnokság következik”, addig az egyenlőség vonatkozásában Darwin gondolatát citálva vallja: „A létért való küzdelemben az embernek nélkülözhetetlen fegyvere a társas szervezettség, amely csak egyesek fölé, mások alárendelése által valósítható meg. A parancsolás és engedelmesség szüksége nem engedi meg a teljes egyenlőséget.”^[21] A testvériség esetében – mely értelmezésében az „emberszeretet szimbóluma” – csak konkrét közösség szeretetéről lehet szó: „... családot, hazát... lehet szeretni, de az emberiség nem konkrét közösség, mert egységét szervezetlensége folytán a tapasztalati átlagember felfogni nem képes. Ezért a nemzetközi testvériség eszméje is a való életben mindig romboló szerepet játszott: az »emberiség« inkonkrét egységéért a konkrét társas egységek gyűlöletét hirdette.”^[22] Vagyis a szabadság, az egyenlőség és a testvériség a maguk nyers értelmében romboló szenvedélyek forrásai lehetnek. Ahhoz, hogy alkotó elemek lehessenek, magasabb értékek alá kell rendelni érvényesülésüket, mert különben forradalmi fejtelenség lesz a következményük. Ottlik azt vallja, hogy csak úgy lehetnek ezek az eszmék a modern civilizáció „támaszaivá”, ha a „nemzeti gondolatnak” rendelődnek alá, ami pozitív tartalommal tölti meg jelentésüket.^[23]

Álláspontja szerint a proletárforradalom a szilárd államszervezetet három okból nem tudja megvalósítani. Egyrészt a forradalom a „társas fegyelem” szétbomlásában és nem a szilárd államszervezet felépítésében jeleskedik: „A forradalom csak addig erős, amíg a régi világ minden igenjére nemmel válaszol: mihelyt maga is az igenlés terére lép, nem teheti ezt anélkül, hogy az eltiport »igenek« egész szövénnyét újból talpra ne állítsa a társas tudatban.”^[24] Másrészt – a marxi fogalomhasználatot citálva – a proletár (forradalmi) diktatúra államának felépítését a proletariátus lelki alkatában rejlő jelenségek is akadályozzák. Itt Ottlik elsősorban a proletariátus, mint a társadalom „legalsóbb rétegének” nyomorából, tudatlanságából, és az ezt tükröző erkölcsi állapotából magyarázza a „tömegé”

[19] Ottlik, 1926, 171. (265. lábjegyzet)

[20] Vö. Ottlik, 1922d, 53-54.

[21] Ottlik, 1922d, 58.

[22] Ottlik, 1922d, 58.

[23] Ottlik, 1922d, 59.

[24] Ottlik, 1922d, 61.

válás (a „tömegek növekvő elfajulásának”) folyamatát, melynek következménye, hogy a „tömegben lévő egyént legyőzhetetlen hatalom érzete szállja meg és ennek következtében enged ösztöneinek”.^[25] A forradalmat a tömegek és egyben a destruktív ösztönök „diadalának” nevezi, amellyel egyébként a marxizmus klasszikusai is tisztában voltak.

A kollektivista állam felépítésének harmadik nagy akadályá az az „áthidalhatatlan úr, mely a demagógiát a kormányzástól elválasztja”.^[26] A többször hivatkozott Le Bon *A tömegek lélektana* című műve kapcsán megjegyzi, hogy a demagóg érdeke a legvalószínűtlenebb túlzásokba kapaszkodni: „A nagy, szenvedő, elégedetlen tömegek ösztöneit, kielégítetlen és ki nem elégíthető vágyait a legcsábítóbb ígéretekkel kell felkorbácsolnia.”^[27] A korabeli politikai pszichológia jól ismert tételeit interpretálja, amikor a kollektivista állam megteremtésének útjában álló lelki ösztönök működéséről ír. Mindezzel szembeállítja a politika valódi értelmét, melyet „a mérséklet, a megalkuvás, a kiegyezés művészetének” nevez. Sőt a korszakot foglalkoztató egyik izgalmas kérdésben is állást foglal, amikor az „államférfi”^[28] – a demagógtól megkülönböztető – tulajdonságait veszi számba: „Államférfi ezért csak az, aki nem az egyesek, hanem a közösség érdekeit tartja szem előtt és ezért nem a szenvedélyek felcsigázására, hanem fékentartására törekszik; aki a nagy tömegeknek nem hízelgő szolgája, hanem megértő gyámola, de egyben parancsoló ura is tud lenni.”^[29] Mindezekből azt a konklúziót vonja le, hogy a marxizmus eredeti ideájában a feltételezett tendenciák iránya és a végső konklúziók között a társadalom felbomlását eredményező ellentmondások vannak.

Ezt követően a marxi jóslat még egy ellentmondásos tételét, a növekvő „gazdagságot” és az ezzel párhuzamosan növekvő „nyomor” tételét veszi górcső alá. Maga is csatlakozik ahhoz a már sokak által elemzett állásponthoz, amely vitatja e „klasszikus” tétel állítását: „Olyan társadalomban, melynek általános gazdagsága egyre növekvő, szó sem lehet a proletariátus növekvő elnyomóródásáról, sőt ennek általános jóléte is megfelelően – ha nem is folyamatosan – növekvő tendenciát kell, hogy kövessen.”^[30] A kapitalista berendezkedés a fejlett ipari termelés függvénye, és a gazdaság növekedésével együtt jár a proletariátus általános jólétének a növekedése. Ennek az igazságnak a „beismerésével” Ottlik szerint alkalmanként a marxista irodalomban is szembesülhetünk. A munkásság „szervezkedése”, elsősorban a szakszervezetek sikeres működése biztosítja a kapitalista társadalmi rendben az ipari bérmunkásság életmódjának „emelkedését”. A marxi koncepció két alappillérét képező jóslatra, így a tőke növekvő koncentrációjára, illetve a munkásság növekvő elnyomóródására az élet rácsáfol:

[25] Ottlik, 1922d, 63.

[26] Ottlik, 1922d, 67.

[27] Ottlik, 1922d, 68.

[28] Vö. Kornis, 1933.

[29] Ottlik, 1922d, 69.

[30] Ottlik, 1922d, 71.

„Egyfelől a fejlődés folyamán nemhogy fogyott volna, hanem egyenesen növekedett a kistőkék és középtőkék száma, ami másfelől viszont éppen azt jelenti, hogy a munkásság növekvő elnyomorodás helyett mindinkább javítja helyzetét, mert hiszen az új kistőkések éppen a munkásság soraiból kerülnek ki.”^[31]

Könyve harmadik részében, a „neomarxizmus” fejezetcím alatt bemutatja az eredeti koncepcióból kinőtt kortárs ideológiákat, így a revizionizmust, mint a marxizmust „meghamisító” szociáldemokráciát, a szindikalizmust, mint a marxizmus „latin” követőinek elméletét, akik a szakszervezetekben látták az eljövendő társadalom „csontrendszerét”, illetve a bolsevizmust, vagy más néven „politicizmust”, ami a marxí proletárforradalom diktatúrájáról szóló „homályos” fejtegetéseken nyugvó teória.^[32] A revizionizmus valójában annak köszönhető sikerét, hogy a 19. század második felében Európa ipari államaiban nagy lendületet vett a gazdasági fejlődés, melynek következtében a munkásság gazdasági és politikai törekvései „progresszív opportunistá” formákat vettek fel. A Bernstein- és Kautsky-féle elméletek Ottlik szerint az erre adott válaszként foghatók fel. Egy fél évtizeddel később, az 1920-as évek legvégén megjelent tanulmányban a szociáldemokrácia, illetve a bolsevizmus attitűdje közötti eltérésről azt írja, hogy a különbség nem abban áll, hogy „a bolsevizmus a diktatúra és a szociáldemokrácia a demokrácia álláspontján áll, hanem abban, hogy a bolsevisták kisebbségi alapon, azaz oligarchikusan csinálják meg a diktatúrát.”^[33] Minderre példaként hozza fel a bolsevikok hatalomra kerülésének módját. Ezzel szemben a szociáldemokrácia „opportunistikus taktikával” beilleszkedett a polgári parlamenti „szerkezetbe” és a többségi diktatúrát – ami Ottlik szerint a demokrácia egyik velejárója – arra az időre halasztja, amikor „föltétlen parlamenti többséggel fog rendelkezni, ami a nyugati ipari országokban korántsem tartozik az utópia világába”.^[34]

A szindikalizmus hívei ezzel szemben látszólag vissza kívántak térni Marx „eredeti” tanaihoz és abban az igazi „forradalmár-munkáspolitiká” gyakorlatára vonatkozó útmutatást kerestek. Újjításukat abban foglalja össze, hogy a szindikalisták a szakszervezetet (szindikátus) és annak „harci eszközét”, a sztrájkot tekintették a kapitalista világot sarkából kifordító instrumentumnak. E romantikusnak nevezett elmélet eszközei és intézményei valójában nem szolgálják a kapitalizmus megdöntését, hanem elsősorban a tőkés társadalmi viszonyok között a munkás jólétére, boldogulására koncentrálnak. Ebből adódóan arra a következtetésre jut, hogy „[a] par-excellence tőkés államokban... a szakszervezet sokkal inkább konzervatív, mint forradalmi tényezője a munkásmozgalomnak”.^[35] A bolsevizmus az előzőekkel szemben a politikai terror eszközeire

[31] Ottlik, 1922d, 84–85.

[32] Vö. Ottlik, 1922d, 84–102.

[33] Ottlik, 1929, 84.

[34] Ottlik, 1929, 85.

[35] Ottlik, 1922d, 101.

támaszkodva a „proletár-osztályuralom” megvalósítására törekszik. Ottlik álláspontja az, hogy a forradalom kérdése a marxizmus ezen irányzata szerint nem függ össze a gazdasági fejlődéssel, hanem úgy jelenik meg, mint pusztán „politikum”. A kapitalizmus így nem gazdasági, hanem politikai válság következtében fog összeomlani. Az elmélet végleges kialakulásában ugyanakkor a világháború hatását rendkívül fontosnak véli.

A következőkben a háború társadalomra gyakorolt hatásaival és mindennek a forradalom kialakulását befolyásoló tényezőivel foglalkozik. Utóbbi kérdést az „összeomlás paradigmájának” nevezi. A háború társadalmi hatásai tekintetében kiemeli az egyébként „rugalmas társadalmi szerkezetek bürokratikus megmerevedését”, az „általános elszegényedést” és a társadalom „általános demoralizációját”.^[36] A világháború során – véleménye szerint – a hadviselő államok belső működése egyre inkább a „militáns állami szocializmus” képét ölti fel, ahol a sors különös iróniája folytán a polgári állam „jóvoltából” megszületett a „piactalan társadalom”. Itt nemcsak a termelés ellenőrzése, hanem a termelési folyamatok irányítása is a „kommunista ábrándok” szerint szerveződik, sőt a „polgárok magánélete [is] állami kezelésbe került.”^[37] Az elszegényedés és a társadalmi élet demoralizálódása pedig egymást „erősítő” folyamatként a morális értékek és tartás megsemmisüléséhez vezetett. Szépirói vénáját megcsillantva, némi pátoszt sem nélkülöző keserűséggel állapítja meg: „A társas eszmények márványszobrai meginogtak a civilizáció homlokzatán és megrendült a társas tekintélyek eddig oly szilárd fenntartó oszlopsora. A Jog pajzsa beszakadt a Szükség csapásai alatt. A Kötelesség fáklyája kialudt a Gúny mocsarában... A fennálló világ egységei még eldöntetlen harcban állottak egymással, mikor a lelkekben már gyökeret vert a fennálló világ negációja: a forradalom.”^[38] Azokban az országokban, amelyek a háborút elvesztették, logikus következményként törtek ki a forradalmak. A végkimenetelüket tekintve pedig megállapítja, hogy a két „agrár államban” – példaként Oroszországot és Magyarországot említi – a forradalom még egy „nagy” lépéssel tovább ment: egészen a „bolsevik-diktatúráig”.

A proletariátus diktatúrájának praxisáról – főképpen orosz tapasztalatokra és csak egy-két helyen az „összeomlott” magyar Tanácsköztársaság kiforrotlan viszonyaira utalva – lesújtó véleményt mond. Az eredeti, „tudományosan” megalapozott program és a gyakorlat ellentmondásait az orosz forradalom vezetőjének számos korabeli politikai röpiratára hivatkozva mutatja be. Így többek között Lenin *Állam és forradalom* című műve alapján állítja: „Lenin... röpirata valóban nem más, mint megdöbbenő vallomás a kollektív gazdálkodás tökéletes csődjéről: annak beismerése, hogy a bolsevizmus, mely a világ gazdasági megváltását ígérte, a maga módján egyetlenegy gazdasági kérdést sem tudott megoldani

[36] Ottlik, 1922d, 103.

[37] Ottlik, 1922d, 104.

[38] Ottlik, 1922d, 109.

és minden tekintetben kénytelen visszatérni a kapitalizmus módszereihez.”^[39] E helyen – egy lábjegyzetben – hosszan idéz Leninnek az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt X. kongresszusán elhangzott, a *l’Humanité* hasábjain 1921. március 21-én megjelent beszédéből, majd hozzáfűzi: „Adók, szabad forgalom, kisbourgeois állam! A kommunista tanácsköztársaság immár saját programjának a karikatúrája.”^[40]

Műve záró fejezetében – summázat gyanánt – az első világháború és az azt követő összeomlás, valamint az annak folyamányaként kirobbant forradalmak jelenéről és jövőjéről szólva – kínosan kerülve a korabeli közelmúlt hazai történéseit – megállapítja: „A marxizmus horoszkópja... hamis. Hogy a kapitalizmus kora sem fog örökké tartani, az meglehetősen bizonyos. De hogy mikor, miért fog elenyészni és mi fog helyébe jönni, azt ma még sejteni sem lehet. Ám akkor is, ha csakugyan valamilyen szocialisztikus társadalmi forma lesz a kapitalizmus utóda, az semmi esetre sem lesz a marxista ábrándvilág merev racionális konstrukciója... Az élet mozgó egyensúlyában a társadalmi formák is örökös átalakulásban vannak és a valóságnak egy-egy metszete mindig olyasvalamit ábrázol, amit... csak átmeneti állapotnak lehet nevezni... Politikai formák élettartama többnyire megmérhető... de társadalmi formák úgy nyúlnak át egymásba, mint a szívárvány színei.”^[41]

A marxizmus problematikáját tárgyaló könyvével részben párhuzamosan jelent meg a *Magyar Munkás Szemle* című periodikában a pozitív ellenpéldát sugalló angol, továbbá egyesült államokbeli munkásmozgalom múltját és akkori helyzetét bemutató két írása, illetve nem sokkal később egy e tárgykörben írt recenziója a *Társadalomtudományban*.^[42] Úgy vélte a „hagyományos” marxizmus világnézeti és politikai „dogmatizmusa” hatástalan maradt mindkét ország munkásmozgalmára, melyek a demokratikus, „civilizatórius” értékrendet előbbre valóknak tekintik, mint bármely forradalmi célkitűzést. Az angol munkásmozgalom szellemisége kapcsán megjegyzi, hogy az „angol munkás elsősorban angol, másodsorban sportember és csak harmadsorban munkás.” Így alapvetően fontos számára a nemzeti hovatartozás, illetve a politikai életben a fair play követelményeinek a betartása. A számos hasonlósággal jellemzett amerikai munkásmozgalmat pedig világnézeti és politikai szempontból „semlegesnek” minősíti.

A Magyar Filozófiai Társaság 1923 késő őszen tartott ülésén Ottlik előadást tartott a marxi történelmi materializmus „tudományos” alaptételeiről,^[43] mely tanulmányként hamarosan az *Athenaeum* című periodikájában jelent meg.^[44] Írása kiindulópontjaként fogalmazta meg, hogy a marxizmus – szemben más szocialista tanokkal – „tudományos” elméletként aposztrofálja magát. Az Engels

[39] Ottlik, 1922d, 126.

[40] Ottlik, 1922d, 127.

[41] Ottlik, 1922d, 133–134.

[42] Ottlik, 1922a; Ottlik, 1922c; Ottlik, 1925.

[43] Az elhangzottakról a *Társadalomtudomány* című folyóiratban Szombatfalvy György, a folyóirat szerkesztője, elismerő szemleclikket tett közzé. Vö. (Sz.), 1924, 68–69.

[44] Ottlik, 1924.

által így minősített tételeket az érték-többlet-elmélet, illetve a történelmi materializmus teóriájával kívánta igazolni. A Mehrwert-teóriát valójában olyan érték-ítéletnek tekinti, melyet kritikaként minden szocialista elmélet megfogalmazott a magántulajdonon alapuló gazdaság jövedelem-elosztási rendjével szemben. Az érték-többlet-elméletben Ottlik szerint egy erkölcsi értékítélettel szembesülhetünk, mely az igazságosság erkölcsi eszményéről szól. Ugyanakkor az erkölcsi értékelés nem lehet tudományos megítélés tárgya, így annak igazolása a tudományon kívülre esik.

Tanulmánya második felében a történelmi materializmus „tudományos önértékét” vizsgálva megjegyzi: „Hogyha jóslatok támogatására nem használható is, nem lehet-e mint exakt tudományos tételnek tiszteletreméltó logikai értéke?” Max Weberre utalással vallja, hogy a történelmi materializmus nem tények megállapítására, hanem a tények „kauzális értelmezésére” vonatkozó elmélet. A „tényinterpretáció” szükségképpen egyoldalúvá válik, ha azt elvként hirdetik. Szerinte ezáltal lesz a történelmi materializmus metafizikai elméletté, mivel „kifejezetten végső ok, tehát szubsztancia méltóságára emelte a gazdaság fogalmát”.^[45] A gazdaság szempontja így válik a „történelmi kiválasztás egyetlen érvényes értékrelációjává”. A történelemnek minden olyan elméletét – vallja Ottlik –, amely egyetlen értékszempontra vezethető vissza, önkényes történelem-magyarázatnak kell tekinteni. Írása zárógondolataként megállapítja: „A történelmi materializmus elméletének és a formuláiból levont következtetéseknek tehát semminő tudományos értéket nem lehet tulajdonítani. A marxizmusnak nincsen semmi oka arra, hogy testvéreinél, az utópista elméleteknél többre tartsa magát: tudományos igazság nincs benne több... Ha valakitől azt hallanám, hogy a »*Kapital*«-t vagy az »*Anti-Dühring*«-et akarja olvasni, csak azt ajánlhatnám neki, hogy inkább Plátón »*Állam*«-át, vagy Morus »*Utópiá*«-ját olvassa: ezekben a kultúra lelkiismerete szólal meg – amazokban egy vajúdó korszellem dadog.”^[46]

Két évvel később, az 1926-ban megjelent *A társadalomtudomány filozófiája* című monográfiájában is utalás történik a marxi tanokra. Álláspontja szerint a Smith-Ricardo-Menger-féle közgazdaságtan és az arra építő marxizmus társadalomelmélete a naturalisztikus társadalomtudomány egyetlen megvalósítása: „A »történelmi materializmus« a szocialisták üres közgazdasági racionalizmusával posztulált szociológia. Innen láthatjuk a szigorú következetességét annak a fejlődésnek, amely Smith »természetes« közgazdaságtanától, Ricardo racionalizmusán és Mill »liberális« szocializmusán át Marx materializmusához visz és végül Lenin társadalmi nihilizmusának szörnyű termékében, a bolsevizmusban virágzik ki.”^[47]

Néhány évvel később, a gazdasági világválság kellős közepén figyelemreméltó és rendkívül gondolatgazdag elemzést írt a kapitalizmus válságjeleiről és az erre

[45] Ottlik, 1924, 25.

[46] Ottlik, 1924, 29.

[47] Ottlik, 1926, 74.

terápiát nyújtó szocialista tanokról.^[48] Az ezzel kapcsolatos általános hangulatot ekképp jellemzi: „A közvéleményben mind jobban és jobban meggyökeresedni látszik az a felfogás, hogy a kapitalizmus »kiélte magát«, hogy »csődbe jutott« és hogy helyét valamiféle szocialista társadalmi rendnek kell immár elfoglalnia.” Ottlik szerint a kapitalizmus és főképpen a kapitalista gazdasági rendszer valóban válságban van, de az is kétségtelen, hogy mindennek a napirenden tartásában a különböző „divatos” szocialista áramlatoknak nagy szerepe van: „A szocializmus korlátozhatja, mérsékelheti, megjavíthatja vagy tönkretelheti a kapitalizmust: pótolni azonban nem tudja, mert nem töltheti be azt a funkciót, amelyet a kapitalizmus a gazdasági életben ellát. A kapitalizmus teljes gazdasági rendszer, a szocializmus ellenben csak jogi és politikai rendszert állíthat fel; gazdasági tekintetben csakis a javak elosztására nézve nyújt szempontokat, – a javak termelésére nézve új, a kapitalista elveket sikerrel pótló eszméket nem tudott világra hozni.”^[49] A mindebből kiutat hirdető marxi, keresztény, illetve nemzeti szocializmusok közül elsősorban a társadalmi fejlődés „acélos szükségyszerűségét” megfogalmazó marxizmussal foglalkozik. Ennek kapcsán a marxi szocializmus hirdetett törvényszerűségei és a valóság között fennálló áthidalhatatlan ellentmondásokról szól. Legfigyelemreméltóbb megállapítása, hogy tulajdonképpen a korabeli Szovjet-Oroszország az egyetlen, szó szoros értelemben vett kapitalista állam: „Oroszország ma egy óriási kapitalista vállalat: az egyetlen ország Európában, amelynek gazdaságpolitikáját elsősorban az állam, mint üzleti vállalkozás rentabilitásának szempontjai határozzák meg s amelynek módjában van a humanisztikus, az embervédelmi faktort – s ez minden szocializmusnak a végső alapja és létindoka – teljesen figyelmen kívül hagyni s az embert egyszerűen úgy kezelni, mint a termelésnek azt a tényezőjét, amelynek költségein a legtöbbet lehet megta- karítani.”^[50] E kijelentése ugyanakkor nem előzmény nélküli, hiszen az 1920-as évek legvégén a korabeli NEP korszak jellemzéseként az írja, hogy a hadikommu- nizmus lebontásával Lenin egyenesen a bolsevizmus „likvidálását” vezette be, ezáltal „konszolidálva” a proletár diktatúrát: „A kommunista forradalom nem a kapitalizmus ellen, hanem csupán a kapitalista »burzsoázia« ellen irányult.”^[51] Majd megállapítja: „Most... ismét kapitalizmus van Oroszországban, csakhogy az államhatalom ellenőrzése alatt és ennek kénye-kegyére bízva... Hogy a proleta- riátus diktatúrája mindent inkább szolgál, mint a munkásosztály anyagi érdekeit, s hogy ezeknek biztosítása végett nem lehetne okosabbat tenni, mint a kapita- lizmust szabaddá helyezni, azt ma már... alighanem sejti az orosz munkásság maga is.”^[52] Ottlik itt a később „államkapitalizmusnak” nevezett jelenségre utal, annak legkorábbi tapasztalatai alapján.

[48] Ottlik, 1931.

[49] Ottlik, 1931, 201.

[50] Ottlik, 1931, 204.

[51] Ottlik, 1929, 92.

[52] Ottlik, 1929, 93.

Lényegében ebben a kontextusban értelmezhető az a megállapítása is, hogy a szocialista tervgazdálkodás „hírhedt” öt éves tervei egy „nagyarányú kapitalisztikus beruházási és racionalizálási program” részei, mely a tőkés gazdasági környezetbe integrálva kívánja Oroszország gazdasági és pénzügyi szükségleteit kielégíteni: „Kapitalizmus nélkül még a bolsevizmus sem exisztálhat: ez a paradoxonként hangzó igazság egyike a jelenkor legérdekesebb tanulságainak.” Majd így folytatja: „Oroszországban... nem lehet szocializmusról beszélni: ott államkapitalizmus van, mint ahogy azt már Lenin is hangsúlyozta a NEP bevezetésekor – noha az államkapitalizmus igazi kiépítője az új diktátor, Sztálin.”^[53]

Ottlik szerint, ha a szocializmuson a megtermelt javak igazságos elosztását értjük, akkor ezt a társadalmi rendet nem keleten, hanem nyugaton kell keresnünk. A „nyugati” szocializmus állama természetesen nem a tervgazdasági rendszer alapján működik és nem küszöböli ki a kapitalista (piaci) rendszert, hanem a jövedelemelosztás szabályozásával, illetve egyre több szociális és kulturális feladat finanszírozásával – miként fogalmaz – a „proletariátus életstandardját” jelentékenyen emeli. Álláspontja szerint valójában ezt képviseli a keresztényszocializmus, melyet klasszikus formában Aquinói Szent Tamás fejtett ki. A szocializmus e formája, amit „humanista szocializmusnak” nevez, a társadalmi igazságosság (a „legnagyobb szám legnagyobb jólétének”) eszméje következetes érvényre juttatásával „egyike a modern civilizáció legnagyobb vívmányainak”.^[54]

Miként korábban is hangsúlyozta a szocializmus nem hozott létre új gazdasági rendet, ellenkezőleg „a szocializmus magas fejlettségét a nagy európai szocialista államokban a kapitalizmus magas fejlettségének, a társadalom megnövekedett tőkeerejének és e tőkeerő jelentékeny teherbíróképességének köszönheti.” Sőt, egy fontos összefüggésre is felhívja a figyelmet, ami a 20. század második felében újabb elméleti alapvetések kiindulópontjává vált. E szerint a kapitalizmus és a szocializmus egymást kölcsönösen feltételezi, viszonyuk „funkcionálisnak” tekinthető: „A fejlődő kapitalizmus, amely létrehozta a modern ipari proletariátust, mint jelentékeny társadalmi és politikai tényezőt, politikailag nem exisztálhat a szocializmus bizonyos korlátjai és korrektívumai nélkül; viszont a szocializmus jóléti vívmányainak a fejlett kapitalizmus, a jelentékeny és bőven profitáló tőkeerő a nélkülözhetetlen gazdasági alapja.”^[55] Nyilvánvaló, hogy a „szocialista” jelző és fogalom használata e helyen pontosításra szorult volna, pláne annak függvényében, hogy a korabeli világ két legnagyobb „szocialista” államként Nagy-Britanniát és a Német Birodalmat nevesíti.^[56] Az említett két ország tekintetében akaratlanul is a jóléti (szociális) állam előképét illette Ottlik ezzel a jelzővel.^[57]

[53] Ottlik, 1931, 204.

[54] Ottlik, 1931, 205.

[55] Ottlik, 1931, 205–206.

[56] Vö. Ottlik, 1931, 204.

[57] Érdemes itt megemlíteni a Magyar Munkás Szemle 1922-es évfolyamában megjelent rövid írását, amelyben az angol és német ipari demokrácia viszonyai között kialakított – egyébként orosz eredetű – üzemi-, illetve munkástanácsok rendszerét és jellemzőit mutatja be. Ezek a szervezetek a „gazdasági

A marxi elmélet elemzése a későbbiekben is tetten érhető munkásságában. Az 1930-as évek második felétől nagyobb lélegzetű művei közül elsősorban az 1939-ben megjelent *A politikai rendszerek* című munkájában a „mai” politikai világrend kialakulásának tárgyalása során foglalkozik a marxizmus és bolsevizmus jelentőségével és aktualitásaival.^[58] Az ezt megelőző vizsgálódásaihoz képest itt már kevés újszerű megállapítással találkozunk, többnyire a korábban tett kijelentései köszönnek vissza, de szembesülhetünk már kifejtett tételeinek a továbbgondolásával is. Ennek kapcsán bemutatja, hogy az elmúlt századfordulón a fejlett ipari országokban bekövetkezett változások valójában nem mondanak ellent Marx eredeti víziójának. Így az a marxi tétel, hogy a szocializmus kialakulásának előfeltételeit maga a kapitalizmus teremtette meg, megfelel annak a folyamatnak, amely a fejlett polgári társadalmakban az idő tájt megfigyelhető volt. A kapitalizmus és szocializmus, mint két „princípium” között véleménye szerint nincs „áthidalhatatlan” ellentét, amennyiben „a kapitalizmus a termelés, a szocializmus pedig az elosztás rendjét határozza meg, s így a kettő végeredményben egészen jól összefér...”^[59] Ottlik úgy véli, hogy az ipari munkásságnak valójában nem áll érdekében a kapitalizmus erőszakos megdöntése, hiszen a kapitalista gazdaságban való mindenfajta „visszaesés” a munkásmozgalmat is céljai elérésében visszaveti: „Az igazság az – írja később –, hogy a proletariátus nem lehet egyidejűleg »polgári« jólétben élő embertömeg és ugyanakkor a polgári társadalom gazdasági rendjének, a polgári kapitalizmusnak engesztelhetetlen ellensége.”^[60] Álláspontja szerint a szociáldemokrácia érdekelt volt a kapitalista termelés talpra állításában és e mellett törekedett a politikai hatalom megszerzésére.

Ottlik egyértelmű megkülönböztetést tesz a nyugati és keleti („keleteurópai agrárországok”) kapitalizmusa és az ott kialakult munkásmozgalmak céljai és természete között. Míg nyugaton a szociáldemokrácia a „munkás-elit” vezetése alatt a (kis)polgári, individuális emberi célok megvalósítására, a kapitalizmus módszeres és fokozatos átépítésére törekedett, addig keleten a „véres, bosszúálló lázadás”, a „kizsákmányoló burzsoák” fölötti végítélet tartása, amely egy csapásra elsöpri a kapitalizmust és annak államát, víziója vált a meghatározó ideológiává. Véleménye szerint keleten a munkásság a maga soraiból nem tudott kinevelni megfontolt politikai vezetőket, csak „félművelt demagógokat”, akik a marxizmus frazeológiáját „nagyszerűen” elsajátították. Sőt a „szellemi vezetés” igen hamar a „polgári entellektüelek” kezébe került. Közöttük jelentős számban voltak anyagilag vagy erkölcsileg „deklasszifikált” személyek, akik a proletariátus forradalmi mozgalmát politikai karrierépítésre használták fel: „Ezek a férfiak harcaik lázában Marxnak nem is

- osztályharcban érdekelt felek” között az „ipari béke” megteremtésében közreműködnek. A gazdasági és részben politikai érdekképviseletek e sajátos formái a két országban igen eltérő hagyományok alapján és szabályozási keretek között tevékenykednek. (Vö. Ottlik, 1922b.)

[58] Ottlik, 1939, 386–392.

[59] Ottlik, 1939, 389–390.

[60] Ottlik, 1939, 475.

bonyolult, tudós közgazdasági munkáiba, hanem inkább propagandisztikus, agitációs írásaiba mélyedtek el és döntő jelentőséget tulajdonítottak a politikai hatalom természetére és átvételére vonatkozó nézeteinek. Így vetették meg a proletariátus forradalmi diktatúrájáról szóló homályos fejtegetések a bolsevizmus politikai elméletének az alapjait.”^[61] Végző konklúzióként Ottlik arra a megállapításra jut, hogy a marxizmus „egymásnak ellentmondó, zavaros és fantasztikus nézetek szintézise ugyan, de mint ilyen, egyúttal veszedelmes szivárványhíd volt, amely a kispolgárság individualizmusát a proletariátus forradalmi kollektívizmusával, a szociális demokráciát a bolsevizmussal kötötte össze.”^[62] A marxizmus két „iskolája” az első világháborús események és élmények hatására végérvényesen szembekerült egymással. A végső konfrontáció Ottlik szerint a forradalom marxi jóslatának az interpretálása körül alakult ki. Mindeközben az Oroszországban hatalomra jutott bolsevisták – akik magukat a világforgaladalm előharcosainak tekintették – hozzáálltak álmaik megvalósításához.

Műve egy későbbi fejezetében a modern „totális” államok politikai rendszereinek bemutatásakor a korabeli Szovjet-Oroszországot „új-deszpotizmusnak” nevezve részletesen elemzi a marxi vízió kelet-európai gyakorlati megvalósítását, amelyet összefoglaló néven bolsevizmusnak nevez. Ottlik szerint Lenin 1917/1918 fordulóján maga sem hitte, hogy a „kommunista eszményeket” meg lehet valósítani Oroszországban, ha a világforgaladalm nem követi az ottani eseményeket. Átgondolatlanak tartotta azt a feltételezést is, hogy a „polgári államgépezet lerombolása mellett a forradalom átveheti és tovább igazgathatja a közgazdaság egész apparátusát.”^[63] Úgy vélte, a „forradalom apostolai” nem számoltak a „közélet fegyelmének szétesésével” arányosan kifejlődő dezorganizációs folyamattal. Véleménye szerint Lenin, miután szembesült a világforgaladalm elmaradásával, a proletariátus diktatúrájának más szerepet szánt, és új értelmezési keretbe helyezte – miként fogalmaz „félfordulattal” átalakította – a marxi víziót, melynek eredményeképp megszületett a bolsevizmus: „A forradalom célja ezideig a szocializmus megvalósítása, az egész emberiség, helyesebben az összes emberi individuumok lehető legteljesebb anyagi jólétének és szabadságának a biztosítása volt... Mihelyt azonban számolni kellett azzal, hogy e cél messze eltolódik, az »átmenet«-nek tartós formákat kellett adni, hogy önmagában is megállhasson.”^[64] Ezzel megtörtént a fordulat az „individuál-szocializmustól a kollektivistikus proletárdemokrácia felé”, amelynek következtében létrejött a proletariátus új „osztály-állama”. Ez az állam Ottlik megítélése szerint egyértelműen diktatúra, melyben a terror eszközét alkalmazó elnyomó hatalom nem csupán a polgári osztállyal, hanem a „nem meggyőződéses” proletárokkal szemben is érvényesül. A szovjetek szerepének visszaszorítása után a proletariátus diktatúrája a gyakorlatban

[61] Ottlik, 1939, 391.

[62] Ottlik, 1939, 392.

[63] Ottlik, 1939, 454.

[64] Ottlik, 1939, 457.

a kommunista párt diktatúrájává vált. A kommunista „pártvezetőség” kezében diktátori hatalom összpontosult, ugyanakkor álláspontja szerint a szovjet-rendszer formálisan megőrizte a „proletár-demokrácia” közjogi rendszerét.

Ottlik ezt követően már nem foglalkozott behatóan a marxizmus elméleti és gyakorlati kérdéseivel, csupán a Magyar Filozófiai Társaság 1942 késő őszen tartott vitáulésán, egy utalás erejéig – hasonlóan a korábbiakhoz – szembeállította egymással a marxi jóslat szerinti végcélú jelentő „osztály nélküli” társadalom vízióját a bolsevizmus „egyszállyú” proletár-társadalmával.^[65] Lényegében ezzel egy időben jelent meg *Bevezetés a politikába* című – oktatási célokat is szolgáló – könyve, amelyben szövegszerűen megismétli mindazt, amit a marxizmusról és bolsevizmusról három évvel korábban *A politikai rendszerekben* leírt.^[66]

III. EPILÓGUS

Legvégül – konklúzió helyett – essen néhány szó Ottlik e tárgykörben írt műveinek utóéletéről, mely nagymértékben hozzájárult az egész életmű több évtizedes feledésbe merüléséhez. Ottlikot csupán korai halála „kímélte meg” attól, hogy szembesüljön az Ideiglenes Nemzeti Kormány „A fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről” szóló 530/1945. M.E. számú rendeletébe foglalt előírásokkal. A hivatkozott jogszabály – melynek megalkotásakor a háborús események Magyarországon még javában folytak – a következőképpen rendelkezett: „Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az Ideiglenes Nemzetgyűlés által Debrecenben, 1944. évi december hó 22. napján nyert felhatalmazás alapján a Moszkvában, 1945. évi január 20. napján megkötött fegyverszüneti egyezmény 16. pontjának végrehajtásaként a következőket rendeli: 1. §. Meg kell semmisíteni a könyvnyomdák, könyvkiadó vállalatok, könyvkereskedők, köz-, és kölcsönkönyvtárak, iskolai könyvtárak, valamint magánszemélyek birtokában levő minden fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtóterméket (könyv, folyóirat, napilap, hirdetés, röplap, képes ábrázolat stb.), tekintet nélkül arra, hogy magyar vagy más nyelven jelent meg.”

Az 1945. február 26-án hatályba lépett rendelet „végrehajtására” 1945. április 28-án megalakították a Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottságot, mely részletes listát állított össze az indexre helyezett sajtótermékekről.^[67] Az első listán, mely 1945 júliusában jelent meg, Ottlik három könyve – *A politikai rendszerek* (1939), *A politikai rendszerek története* (1940) és *a Bevezetés a politikába* (1942) – szerepelt.^[68] Hamarosan újabb lista látott napvilágot, amely

[65] Ottlik, 1943.

[66] Ottlik, 1942, 106-114.

[67] *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*. (1. számú jegyzéke) Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, [Budapest] 1945.

[68] Uo. 30.

A *marxizmus társadalomelmélete* (1922) című könyvét is tartalmazta.^[69] Ottlik példája is jól mutatja, hogy a szovjet hatalom „figyelme” ideje korán kiterjedt mindazon szak- és szépirodalmi publikációkra, amelyek politikai és ideológiai érdekeit sért(h)ették.

IRODALOM

- Arczt Ilona (2004): A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetemen (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben. (A Politico-cameralis” –, a Politikai tudományok” – és a „Politikai” /Alkotmányi és közigazgatási/ Tanszékek története 1769-1948.) Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Caples, Matthew (2005): Pax Hungarica. Ottlik László Új-Hungária-koncepciója. *Rubicon*, 16. évf. 6. szám, 15–18.
- Csizmadia Ervin (2000): A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái. Dékány István, Ottlik László és Makkai János munkásságáról. In: Szabó Máté (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest, 162–184.
- Gazda István (1997): *Százhuszonöt éve nyílt meg a kolozsvári tudományegyetem. Emlékkönyv*. II. köt. (Összeállította: Gazda István) Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba.
- Horváth Barna (1940): A szocializmus új arca. *Társadalomtudomány*, 20. évf. 1. szám, 448–461.
- Kinszki Imre (1922): A marxizmus társadalomelmélete. *Nyugat*, 15. évf. 8. szám, 560–561.
- Kornis Gyula (1933): *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. I-II. köt. Franklin-Társulat, Budapest.
- Major Zoltán (1994): Egy elhallgatott modern konzervatív: Ottlik László. *Új Magyarorszag*, 4. évf. 1994. április 30. (szombat) 13–14.
- Major Zoltán (2000): A nemzet. Politikátörténeti fogalmak Ottlik László (1895–1945) munkásságában. *Havi Magyar Fórum*, 8. évf. 3. szám, 52–56.
- Moór Gyula (1921): A bolsevizmus elméleti alapjai. *Társadalomtudomány*, 1. évf. 3. szám, 443–458.
- Moór Gyula (1923): *Bevezetés a jogfilozófiába*. Filozófiai könyvtár III. Pfeiffer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 116–138.
- Moór Gyula (1925): A szocializmusról. In: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert trói működésének félszázados évfordulója ünnepére*. Dunántúli Könyvkiadó és Nyomda R.-T. Egyetemi Nyomdája, Pécs, 102–114.
- Nagy Dénes (1923): A marxizmus bírálata. *Magyar Munkás Szemle*, 3. évf. 1–4. szám, 55–58.
- Ottlik László (1922a): Az angol munkásmozgalom szelleme. *Magyar Munkás Szemle*, 2. évf. 1–2. szám, 10–16.
- Ottlik László (1922b): Angol és német ipari demokrácia. *Magyar Munkás Szemle*, 2. évf. 3–4. szám, 321–325.

[69] *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek II. számú jegyzéke*. Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, [Budapest] 1945. 17.

- Ottlik László (1922c): A semleges munkásmozgalom az Egyesült Államokban. *Magyar Munkás Szemle*, 2. évf. 3-4. szám, 33-39.
- Ottlik László (1922d): *A marxizmus társadalomelmélete. Elméleti kritika és történelmi tanulmányok*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Ottlik László (1923): Felelősség és szükségszerűség. *Társadalomtudomány*, 3. évf. 1-4. szám, 386-399.
- Ottlik László (1924): A marxizmus tudományos igényei. *Athenaeum*, 10. köt. 1-3. szám, 13-29.
- Ottlik László (1925): J. Ramsay Mac-Donald: A szocialista mozgalom. (Ismeretetés) *Társadalomtudomány*, 5. évf. 1. szám, 31-37.
- Ottlik László (1926): *A társadalomtudomány filozófiája*. (Magyar Filozófiai Társaság könyvtára 5.) Magyar Filozófiai Társaság, Budapest.
- Ottlik László (1928): Magyar nemzet – cseh birodalom. *Magyar Szemle*, II. köt. 2. szám, 112-121.
- Ottlik László (1929): Diktatúra és demokrácia. *Társadalomtudomány*, 9. évf. 1-2. szám, 74-104. (Németül: Diktatur und Demokratie. *Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie*, Bd. XXXIX /1930/ 215-245.)
- Ottlik László (1931): Kapitalizmus, szocializmus és világválság. *Magyar Szemle*, 13. köt. 3. szám, 201-209. (Minimális változtatásokkal francia nyelven: Capitalisme, socialisme et crise mondiale. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXV. /1/ Tome XLVI. /janvier-juin 1932/ 107-120.)
- Ottlik László (1939): Politikai rendszerek. In: *A mai világ képe*. II. köt. *A politikai élet* (Szerk. Kornis Gyula, Gratz Gusztáv, Hegedűs Lóránt, Schimanek Emil.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 386-392.
- Ottlik László (1942): *Bevezetés a politikába*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, [1942].
- Ottlik László (1943): Ottlik László hozzászólása a Magyar Filozófiai Társaság „Társadalomfilozófia” című vitájához 1942. október 13-án. *Athenaeum*, 29. köt. 1. füz. 67-68.
- (Sz.) [Szombatfalvy György] (1924): Ottlik a marxizmusról. *Társadalomtudomány*, 4. évf. 1. szám, 68-69.
- Szabadfalvi József (2006a): Egy elfeledett társadalomtudós: Portrévázlat Ottlik Lászlóról. *Magyar Szemle*, Új folyam 15. évf. 3-4. szám, 58-78.
- Szabadfalvi József (2006b): Ottlik László. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok*. III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 191-208.
- Szabadfalvi József (2017): Politika(tudomány) – állambölcselet – jogbölcselet. Diszciplináris polémikák Ottlik László életműve kapcsán. In: *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli*. (szerk. Chronowski Nóra, Pozsár-Szentmiklósy Zoltán, Smuk Péter, Szabó Zsolt.) Gondolat, Budapest, 358-366.
- Szluha Márton (2006): *Árva, Trencsén, Zólyom vármegye nemesi családjai. Felvidéki családok I.* Heraldika Kiadó, Budapest.
- td. (1922): Ottlik László: A marxizmus társadalomelmélete. *Magyar Munkás Szemle*, 12. évf. 122-126.
- (- vits) [Matlekovits Sándor](1922): A marxizmus társadalomelmélete. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 64. köt. 500-502.